

УДК 341.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.50>

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА: АНТИЧНИЙ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЕТАПИ

Шевченко Л.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
кримінального права і процесу
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди
ORCID: 0000-0002-0453-5892
e-mail: spunky210388@gmail.com*

Шевченко Л.А. Історичні аспекти виникнення міжнародного приватного права: античний та середньовічний етапи.

У статті висвітлюється проблема історичних аспектів виникнення міжнародного приватного права крізь призму порівняльного аналізу античного та середньовічного періоду його розвитку. Детально аналізуються фактори, що вплинули на появу та історичний розвиток міжнародного приватного права у цей час. Проаналізовані обставини та наслідки зародження міжнародного приватного права в античний період історичного розвитку. Процес правового становлення Давньої Греції та Давнього Риму супроводжувався інтенсивними політико-дипломатичними, соціально-економічними та цивілізаційними контактами в рамках всього середземноморського регіону, а також низки інших регіонів. Розквіт культурного, політичного та економічного життя Давньої Греції у V ст. до н. е. породив стрімкий прогрес і в правових ознаках давньогрецької полісної системи. У свою чергу, Давній Рим продовжив об'єднання середземноморського регіону в єдине ціле з точки зору системи комунікацій, масштабних торговельних операцій, культурного впливу.

Розвиваючи наявні історіографічні оцінки, автор обстоює думку, про обґрунтований характер точки зору щодо наявності історичних витоків міжнародного приватного права не в середньовіччі, а саме в періоді античності. Додатковим підтвердженням чого слугує те, що саме в періоді античності стають уже відомими так звані латинські формули «прив'язок». Це знаходить прояв, серед іншого, в понятті «про колізію законів», а також низці інших юридичних формул. Прослідковується тенденція подальшого розвитку міжнародного приватного права на фоні занепаду та подальшого розпаду Римської імперії. Римське право поступово розповсюджувалося на всі італійські держави, що призвело до подальшого розвитку елементів міжнародного приватного права. Виникнення юридичних колізій у процесі зіткнення італійських правових реалій з римськими юридичними реаліями спричинило процес адаптації *corpus juris civilis* до італійської юридичної практики.

Зроблено висновки про зародження основних ознак міжнародного приватного права саме в епоху античності, про те, що середньовічний етап розвитку міжнародного приватного права запозичив античні традиції і адаптував їх до реалій розвитку свого часу.

Ключові слова: міжнародне приватне право, античність, римське право, середньовіччя, колізія, право, держава.

Shevchenko L. Historical aspects of the emergence of private international law: ancient and medieval periods.

The article highlights the problem of historical aspects of the emergence of private international law through the prism of a comparative analysis of the ancient and medieval periods of its development. Factors that influenced the emergence and historical development of international private law at this time are analyzed in detail.

We have analyzed the circumstances and consequences of the birth of international private law in the ancient period of historical development. The process of legal development of Ancient Greece and Ancient Rome was accompanied by intensive political-diplomatic, socio-economic and civilizational contacts within the entire Mediterranean region, as well as a number of other regions. The flourishing of the cultural, political and economic life of Ancient Greece in the 5th century. to n. gave rise to rapid progress in the legal indicators of the ancient Greek political system. In turn, Ancient Rome continued to unite the Mediterranean region into a single entity from the point of view of the communication system, large-scale trade operations, and cultural influence.

The author defends the opinion, developing the available historiographical assessments, about the justified nature of the point of view regarding the existence of historical origins of international private law not in the Middle Ages, but specifically in the period of antiquity. Additional confirmation of this point of view can be served by the fact that it was in the period of antiquity that the so-called Latin formulas «binding» became already known. This is manifested, among other things, in the concept of «conflict of laws», as well as a number of other legal formulas.

The trend of the further development of private international law against the background of the decline and subsequent disintegration of the Roman Empire is followed. The gradual spread of Roman law took place in all Italian states, which led to the further development of elements of private international law. The emergence of legal conflicts in the process of the collision of Italian legal realities with Roman legal realities led to the process of adapting the corpus juris civilis to Italian legal practice.

Conclusions are made about the emergence of the main indicators of private international law precisely in the era of antiquity, that the medieval stage of the development of private international law borrowed ancient traditions and adapted them to the realities of the development of its time.

Key words: international private law, antiquity, Roman law, the Middle Ages, conflict, law, state.

Постановка проблеми. Порівняльний аналіз античного та середньовічного етапів виникнення та історичної еволюції міжнародного приватного права становить значний інтерес. Вказана обставина пояснюється тим, що виявлення сучасних особливостей міжнародного приватного права неможливо зрозуміти без звернення до його історичних джерел. Предмет та методи цієї науки пройшли тривалу історичну еволюцію, вперше привертаючи увагу римських юристів. Надалі, у межах середньовічного етапу та періоду раннього Нового часу, відбулася подальша кристалізація її предметних показників та методологічних основ. Немає необхідності наголошувати на тому, що проблеми, з якими стикалося і які вирішувало римське право, знаходять також методологічне продовження в сучасний нам історичний період, відзначений впливом глобалізації. Отже, міжнародне приватне право на рівні порівняльного аналізу античного та середньовічного етапів його становлення має значний методологічний пізнавальний потенціал, особливо з погляду порівняльного аналізу ключових етапів його розвитку.

Стан опрацювання проблематики знаходить відображення в працях Г. Дж. Бермана [1], А. Довгерта, О. Іваній [2], В. Кисіля [3], П. Лагарда, Р. Майданіка, І. Новосад [4], А. Степанюка [5] та інших дослідників. Проте аналіз ключових аспектів становлення міжнародного приватного права часто висвітлюється в рамках академічних досліджень з різним ступенем глибини. Порівняльний аналіз античного та середньовічного етапів становлення міжнародного приватного права привертає меншу увагу науковців. На наш погляд, у межах представленої статті є підстави для звернення саме до зазначеного аспекту проблеми, оскільки він не знаходить достатнього висвітлення в дослідженнях науковців.

Метою дослідження є порівняльний аналіз античного та середньовічного етапу становлення міжнародного приватного права на основі дослідження характерних рис його виникнення та виявлення особливостей розвитку на окреслених етапах.

Виклад основного матеріалу. Зародження ключових проявів міжнародного приватного права відбувається в період античності. Як відомо, процес історичного розвитку Стародавньої Греції та Стародавнього Риму характеризувався інтенсивними політико-дипломатичними, соціально-економічними та цивілізаційними контактами в межах усього середземноморського та низки інших регіонів. Розквіт культурного, політичного та економічного життя Стародавньої Греції в V ст. до н. е. породив стрімкий прогрес у правових ознаках давньогрецької полісної системи. У свою чергу, Стародавній Рим продовжив об'єднання середземноморського регіону в єдине ціле з погляду системи комунікацій, масштабних торгових операцій, культурного впливу.

З урахуванням масштабу зазначених історичних реалій низка дослідників, з нашого погляду, цілком обґрунтовано відносять історичні витoki міжнародного приватного права не до середньовіччя, а саме до періоду античності. Додатковим підтвердженням цієї точки зору може бути і те, що саме в період античності стають вже відомі так звані латинські формули «прив'язок», які знаходять вираз, серед іншого, у понятті «про колізію законів» та низці інших юридичних формул.

Необхідно акцентувати увагу на масштабі державно-правових завдань і проблем, з якими стикалися римські юристи. Остання обставина, як відомо, призвела до надзвичайної стійкості та гнучкості римського права, у тому числі й до його міжнародно-правової складової.

Проте саме занепад і криза Римської імперії, її поступовий розпад, призвели до подальшого прогресу в розвитку міжнародного приватного права, оскільки кожна з колишніх складових цього величезного в минулому імперського утворення мала окремі ознаки міжнародного приватного права. Як зазначає Г.Дж. Берман, у зазначений період мали місце ситуації, коли окремих жителів Риму міг бути пов'язаний громадянством, з одного боку, з Римом, з іншого – з кількома провінціями, тобто виникала ситуація потрапляння громадян під кілька юрисдикцій. Насправді це призводило до виникнення правових колізій, які знаходили втілення у протистоянні персонального і територіального начал. Таким чином, саме в період пізньої Римської імперії, відзначений печаткою кризи та її поступовим розпадом, зароджуються ознаки міжнародного приватного права [1].

Український дослідник А. Степанюк зазначає, що середньовічний етап розвитку міжнародного приватного права являв собою експеримент з адаптації середньовічних правових реалій, що розтягнувся в часі, до наявних видатних правових досягнень античності. Лише поступово починає з'являтися у межах середньовічної традиції власний погляд і прагнення розвитку реалій міжнародного приватного права античного періоду. Вочевидь, період «варварських навал» характеризується превалюванням «особистого закону». На практиці це означало використання кожною стороною «законів», які вони мали «під рукою». Він констатує, що в такому випадку, все ж таки перед нами також спроба з'ясування «за якими законами» живе та чи інша сторона процесу [5, с. 64]. Отже, ми маємо справу з фактом вибору сторони закону, а не персонального статуту, що в цьому випадку є прогресивним правовим явищем. Легко зрозуміти, наскільки складним практично у такій ситуації був процес вирішення існуючих правових колізій. Так, здатність укласти контракт визначалася «особистим законом сторони», «майнова транзакція» вирішувалася на основі законів місця її здійснення [5, с. 64]. Усе це дає підстави розуміння протяжності того шляху розвитку, з погляду розвитку саме колізійної частини, міжнародного приватного права від часу пізньої Римської імперії до раннього середньовіччя.

І. Новосад зазначає, що в період раннього середньовіччя у зв'язку з стрімким розвитком торговельних відносин виникла нагальна необхідність їх правового регулювання колізійними нормами, система яких не була розгорнута в римському праві. Джерелами колізійних норм того часу вчена визначає договори, укладені князем Олегом (911 р.) та князем Ігорем (944 р.) із греками, «Руську правду» [4, с. 136].

Однак умови для цілісного розвитку міжнародного приватного права складаються саме в період розвиненого (пізнього) середньовіччя. Йдеться насамперед про італійські міста-держави, які вперше почали саме масштабний процес рецепції римського права в рамках італійських державно-правових реалій. Стрімке зростання італійських міст, складання міцних торгових контактів у середземноморському регіоні та за його межами спонукали італійських юристів та державних діячів звернути увагу на складові елементи міжнародного приватного права. Відбувалося це, знову ж таки, на основі цілеспрямованої та послідовної рецепції римського права. В італійських містах для вирішення нових практичних завдань цілком розумно та свідомо користувалися Юстиніанівським кодексом. Після відкриття в італійському місті Болонья у 1088 році університету воно стає центром юридичної науки, яка швидко набуває розвитку [2, с. 25-26].

Поступово поширення римського права відбулося на всі італійські держави, що призвело до подальшого розвитку елементів міжнародного приватного права. Виникнення юридичних колізій у процесі зіткнення італійських правових реалій з римськими юридичними реаліями призводило до адаптації *corpus juris civilis* до італійської юридичної практики. Формується доктрина щодо колізії місцевих законів (статутів), на підставі якої виникає колізійне право [4, с. 136].

Занепад та поступове ослаблення, а потім і зникнення феодалізму як явища призвело до появи доктрини міжнародного приватного права, що відбулося з урахуванням ознайомлення італійських

юристів зі спадщиною римських юристів, з римським правом загалом. З часу розпаду Римської імперії минуло на той час кілька століть. Римське право, після ознайомлення з ним, вимагало численних пояснень і уточнень з урахуванням змін у рівні і масштабах розвитку італійських держав. На початковому етапі розвитку міжнародного приватного права для італійців було характерно використовувати його для життя «наосліп» і лише потім настав час для його творчого осмислення. Для цього періоду визначальним є зростання впливу університету як центру юридичної науки, впливу окремих учених-юристів, які шукали практичне рішення зіткнення численних «кутюрів» (звичаїв).

Як влучно зазначає Г.Дж. Берман, «у той самий час, як римське право Юстиніана надало основну термінологію, а грецька діалектика Платона та Аристотеля надала основний метод, сполучення їх у зовсім іншому соціальному контексті утворило дещо зовсім нове» [1, с. 147]. Так, римські юристи визначали різні правила, за яких раб міг діяти від імені свого господаря, як його агент, але не запропонували загального розуміння агентства чи представництва; вказували на низку випадків, в яких група людей має розглядатися як колективна одиниця (*societas*), але не визначили «корпоративну особистість» і не розробили ідею обмеженої відповідальності. Право Юстиніана не мало концепції договору, воно окреслювало певні їх типи, не підпорядковані загальній концепції обов'язкових домовленостей. У разі, якщо угода випадала з окреслених типів, що називалися законами, *ipso facto* не була договором. І, хоча римське право оперувало поняттями «власність», «володіння», «шахрайство», «правопорушення» та інші, розглядали ці явища не концептуально, а ситуативно. Юристи середньовіччя одинадцятого та дванадцятого століть ставили за мету гармонізувати й систематизувати римські правові норми з позиції загальних принципів і норм [1, с. 148–151].

У цей час можна спостерігати витоки розробки концепції найтіснішого зв'язку в міжнародному приватному праві. Дослідники відзначають, зокрема, внесок у вирішення цієї проблеми наприкінці XII століття магістра Алдріка, який вперше порушив питання про вирішення спорів між мешканцями різних провінцій, що мають відмінні звичаї. Відповіддю судді рекомендувалося фактично керування у прийнятті рішення власним розсудом. Першою вказівкою на розв'язання колізій стала «Глоса Аккурсія» («Велика глоса», «*Glossa Magna ordinaria*») створена у 1228 році, в ній, зокрема, обстоювалася думка про неможливість вироблення єдиної правової системи для розв'язання колізій приватно-міжнародного характеру [5, с. 66].

Доцільно зазначити, що глосатори, які отримали свою назву від «глоса» (пояснення незрозумілих виразів у тексті *Corpus Juris civilis* імператора Юстиніана), відігравали значну роль у поширенні римського права в Європі. Ними були, як правило, викладачі школи вільних мистецтв. Основоположником школи глосаторів науковці вважають Ірнерія (1055–1130 рр.), продовжувачами його справи були Булгар, Мартин, Уго і Яків – доктори права, Адзо, Аккурсія, Готофрод, Плацетин. Послідовниками глосаторів стають постглосатори (коментатори). Їх внесок у правову науку не був таким значним, як у попередників, оскільки вони, як правило, коментували існуючі глоси, а не власне норми римського права. Але, за методологією діяльності вони були близькими до римських юристів. Найвідомішими в історії постглосаторами стали Бальдо де Убальді, Бартоло да Сассоферрато, Джасоне дель Майно, Чино да Пістойя [6, с. 75].

У період діяльності постглосаторів потрібна була подальша адаптація римського права до реалій нової середньовічної доби. Здійснювалися спроби поглибити розробку окремих положень міжнародного приватного права. Засновником цього нового на той момент напряму став професор Бартола да Сассоферрато (1314–1357 рр.), який був викладачем у Пізі та Перуджі. Він у межах своїх академічних досліджень виділив дев'ять напрямів міжнародного приватного права. Внесок цього середньовічного вченого у розвиток міжнародного права на наступні п'ять століть був величезним. Як зазначає український дослідник А. Степанюк, посилаючись на англійського вченого М. Вольфа, середньовічний професор Бартола «вперше вирішив поділити відносини на елементи і для кожного з них намагався відшукати територіальну прив'язку» [5, с. 66]. Підхід Бартола було продовжено та розширено його учнем Бальдом де Убальдісом (1327–1400 рр.).

Середньовічні юристи, як бачимо, не займалися розробкою широких теоретичних засад міжнародного приватного права. Натомість вони емпіричним шляхом виробляли колізійні прив'язки, що зберігають певне практичне значення аж до сьогодні. Маючи на власні очі величезний пласт правової спадщини античного періоду, вони підходили до нього з погляду ретельного вивчення та осмислення в межах християнської Європи середньовічного періоду.

Висновки. Порівняльний аналіз еволюції міжнародного приватного права в античний та середньовічний період дозволяє дійти таких висновків. Зародження основних ознак міжнародного приватного права відбулося в епоху античності. Стародавня Греція і Рим внаслідок широкості своїх економічних показників розвитку вперше стикаються з необхідністю вироблення елементів міжнародного приватного права. Давньоримська юридична думка накопичила значний досвід у цьому напрямі, який було покладено в основу розвитку міжнародного приватного права середньовічного періоду. Рецепція римського права в італійських містах-державах поступово набувала дедалі більш творчого характеру. Очевидним є те, що на середньовічному етапі розвитку міжнародного приватного права відбувалося запозичення античної традиції з подальшою творчою адаптацією у межах тогочасних умов розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Harold J. Berman. Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition. HARVARD UNIVERSITY PRESS Cambridge, Massachusetts and London, England. URL: <http://surl.li/stkmqg> (дата звернення: 31.07.2024).
2. Іваній О. Історичні засади відродження та популяризації римського права середньовічними університетами. *Освітологія*. 2016. № 5. С. 23–27.
3. Кисіль В.І. Міжнародне приватне право: питання кодифікації. Київ: Україна, 2005. 480 с.
4. Новосад І.В. Міжнародне приватне право: історична ретроспективна та сучасність. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 135–137. URL: http://lsej.org.ua/7_2022/29.pdf (дата звернення: 02.08.2024).
5. Степанюк А.А. Історичні аспекти міжнародного приватного права. *Проблеми законності*. 2010. Вип. 108. С. 63–74.
6. Кобилецький М. Праці Йоганеса фон Буха та їх роль у поширенні римського права у центрально-східній Європі. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Випуск 60. С. 74–80.